

Az irodalom-üzlet

/

Vállalkozás és kultúra
a könyvkiadásban

Az irodalom-üzlet

/

Vállalkozás és kultúra
a könyvkiadásban

A kötet „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
MTA Lendület Kutatócsoport 2022. május 20-án a Petőfi Irodalmi
Múzeummal közösen rendezett konferenciájának anyagát tartal-
mazza.

PIM Studiolo

A Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos könyvsorozata

Sorozatszerkesztő: Parádi Andrea

Szerkesztő: Hites Sándor, Rózsafalvi Zsuzsanna, Somorjai Szabolcs

Olvasószerkesztő: Totth Benedek

Borítóterv, tipográfia, tördelés: Rimanóczy Andrea

Kiadó: Petőfi Irodalmi Múzeum – Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Demeter Szilárd főigazgató

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter ügyvezető

ISBN 978-615-5517-95-2

ISSN 2064-7581

© Szerzők, szerkesztők, 2023

© Petőfi Irodalmi Múzeum, 2023

TARTALOM

Előszó / 7

Granasztói Olga: „Mindegy, hogy mit, csak újdonság legyen”
/ Eladható könyvek a magyar könyvpiacra 1788-ban. Egy
nemzetközi adatbázis tanulságai / 11

Fekete Norbert: Csengery Antal és a Magyar Tudományos
Akadémia Könyvkiadó Bizottsága / 24

Devescovi Balázs: A Falusi esték népszerűsége és hibái
a korabeli sajtó alapján / 52

Tóth Dóra: Ponyvanemesítési üzlet / 83

Wirágh András: Terjedés és terjesztés / A századfordulós
szövegtranszfer csatornái / 105

Teller Katalin: Olcsó könyv- és füzet-sorozatok tömegfogalma
az 1870–80-as és az 1920-as években / 125

Rózsafalvi Zsuzsanna: „Látom kikelni zörgő papíros-sirjuk-
ból tizenhét évi munkásságom termékeit” / Rákosi Viktor
munkái / 145

Rákai Orsolya: „Üzletes sajtó” és írói szabadság / 172

**Arany Zsuzsanna: „Író kontra reklám?” / Reflexiók
az irodalmi marketingtevékenységre a Nyugatban / 202**

**Buda Attila: Két pogánnyal egy hazában / A Nyugat Kiadó
története 1938 és 1949 között / 223**

**Koloh Gábor: A Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet szerep-
vállalása a két világháború közötti nemzetállami territoriali-
zációban / 247**

Tüskés Anna: Dormándi László és a Pantheon Kiadó / 267

Bibliográfia / 291

Csengery Antal és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága¹

/

FEKETE NORBERT

1869-ben *A Magyar Tudományos Akadémia alapszabályai* alapján a tudós társaság fő célja a „tudomány és szépirodalom mívelése és terjesztése” volt, melyben – igazodva a testület hagyományaihoz – kiemelt szerepet szántak a magyar nyelven írt tudományos munkák kiadásának, a külföldi művek fordításának, illetve a szerzők jutalmak általi ösztönzésének is.² Az akadémiai könyvkiadás rendszere azonban az 1860-as években közel sem működött azon a szinten, amelyen a vállalt cél minden igényt kielégítően megvalósulhatott volna.

Tanulmányomban egyrészt azt mutatom be, hogy 1862 és 1872 között Csengery Antal a Magyar Tudományos Akadémia jegyzőjeként, majd másodelnökeként milyen reformokat ter-

1 A tanulmány a Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium támogatásával valósult meg.

2 „A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai”, *Akadémiai Almanach* 9 (1869): 106–118, 107.

jesztett be a testület könyvkiadási gyakorlatának rendezésére. Másrészt azt elemzem, hogy az 1872-ben Csengery vezetésével létrejövő új, az Akadémia tudományos ismeretterjesztési céljainak hatékony koordinálását megvalósítani kész testület, a Könyvkiadó Bizottság milyen célképzetek mentén szerveződött és működött, milyen kiadványpolitikát folytatott, illetve milyen kihívásokkal kellett szembenéznie fennállásának első, 1872–1880 közötti időszakában.

Az akadémiai könyvkiadás problémái

A tudományos ismeretek terjesztésének fontosságát már az Akadémia 1831-es *Alaprajza* hangsúlyozta.³ Tisztázatlan maradt ugyanakkor, hogy a testület kiket is kívánt megcélózni kiadványaival. Az egyik álláspont szerint a társaság célja a hazai tudományosság felzárkóztatása, melynek keretében modern szemléletű kézikönyvek megírása és/vagy fordítása a legfontosabb feladata. Az így létrejövő művek elsődleges olvasói a tudósok, a tanárok és a diákok. A másik álláspont szerint a testületnek az írni-olvasni tudó, a korszerű tudományos eredmények iránt érdeklődők ismeretterjesztésre vonatkozó igényeit is szükséges kielégítenie. Mind a két esetben elvárás-ként fogalmazódott meg, hogy a kiadványok nagy mennyiségben és olcsón kerüljenek forgalomba, melynek elsődleges szempontja nem a jövedelmezőség, hanem a tudományok terjesztése volt. Mindkét elképzelésre biztató eredményeket hozó nyugati példák álltak az Akadémia rendelkezésére, ugyanis a 19. század második felére Nyugat-Európában az olcsó, nép-

³ *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* (Pest: Trattner-Károlyi, 1831), 6.

szerű kiadványok segítségével történő ismeretterjesztés már eredményes társadalmi és tudományos mozgalommá, illetve a könyvpiac egyik fejlődő területévé vált.⁴ A mozgalom egyik első ösztönzője Lord Henry Brougham volt, aki 1826-ban, Angliában létrehozta a Society for the Diffusion of Useful Knowledge (SDUK) elnevezésű társaságot, mely különböző típusú tudmánynépszerűsítő kiadványokat és kézikönyveket adott ki, melyek igazodtak az olvasók érdeklődéséhez, műveltségéhez és anyagi lehetőségeihez. Az SDUK példája ösztönzőleg hatott más szervezetek gyakorlatára is.⁵ Magyarországon az eltérő társadalmi és gazdasági viszonyok miatt ez a törekvés a 19. század közepén még kezdetleges formában volt csak jelen.

A kézikönyvek, illetve a tudmánynépszerűsítő kiadványok kérdéséhez köthető kiadványpolitika közötti erőviszonyokat az 1830-as évektől kezdve negatívan határozták meg az Akadémia anyagi nehézségei.⁶ 1836-ban a tudományterjesztés problémáit külön bizottság tárgyalta, mely egy, az alacsonyabb műveltséggel rendelkező rétegeknek szánt folyóirat helyett aktuálisabbnak tartotta az SDUK népszerű könyvsorozatának, a *Library of Useful Knowledge*-nak a mintájára kiadott, olcsó tudományos kézikönyvek kiadását.⁷

4 James A. SECORD, *Visions of Science: Books and Readers at the Dawn of the Victorian Age* (Chicago: The University of Chicago Press, 2014), 1–23.

5 Harold SMITH, *The Society for the Diffusion of Useful Knowledge, 1826–1846: A Social and Bibliographical Evaluation* (Halifax: Dalhousie University Press, 1974), 46–47.

6 SCHEDEL Ferenc, „Kis gyűlések 1835. nov. 16–1836. aug. 29.”, in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei: 3. kötet [1834–1836.]*, szerk. SCHEDEL Ferenc, 56–91 (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1838), 77; „Héti ülések”, in *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei: 1. kötet (1831–1832)*, 85–87 (Pest, Trattner-Károlyi, 1833), 86–87.

7 A *Library of Useful Knowledge*-ra vonatkozóan ld.: Rosemary ASHTON, „Society for the Diffusion of Useful Knowledge”, in *Oxford Dictionary of National Biography*, ed. Colin MATHEW, hozzáférés: 2022.02.12., <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/59807>

A bizottság szorgalmazta, hogy a testület évi 200 aranyat szánjon a tudományos osztályok által javasolt szakkönyvek megíratására.⁸ Ez a koncepció azonban szintén forráshiány miatt nem valósulhatott meg, és a kézikönyvek kiadása közel két évtizedig elő sem került.⁹ A szabadságharc leverését követően az MTA csak 1858-ban nyerte vissza jogköreinek jó részét, s ekkor még tevékenységét a tudományok művelésére kellett korlátoznia.¹⁰ Ennek köszönhetően a tudományok terjesztéséhez társuló szakkönyvkiadás újra az érdeklődés középpontjába került. Az 1859-es nagygyűlés rögzítette, hogy a kézikönyvek megíratása megbízás útján történik, és a megírandó kézikönyvekről egy bizottság határoz majd.¹¹ 1859-ben a tudományos kézikönyvek ügyének vizsgálatára gróf Dessewffy Emil elnök javaslatára bizottságot hívtak össze. Ez lesújtó véleményt fogalmazott meg, mely szerint a szakkönyvek létrehozásának segítése jutalmak segítségével sem itthon, sem külföldön nem eredményes. Erre utal például az, hogy a nyertes munkák nagy részét meg sem jelentetik.¹²

Ennek ellenére a Brougham példája által ösztönzött Almási Balogh Pál akadémikus és a testület tudományos könyvkiadását anyagilag támogató Magyar Hölgyek Alapítványa egy olyan díj létrehozására használta fel az asszonyok által felajánlott összegeket, ami gyakorlatilag továbbra is jutalmak révén kívánta megíratni a testület által kijelölt, főként termé-

8 SCHEDEL, „Kis gyűlések...”, 77.

9 SZÁNTÓ György Tibor, *Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 11 (86) (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1983), 14.

10 GÁBORI KOVÁCS József, „Arany János, a hivatalnok”, in *Önarckép álarckokban*, szerk. VADERNA Gábor, 350–364 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum), 352.

11 „A Magy. Tudom. Akademia ügyrende: 1860. october végén”, *Akadémiai Almanach* 1 (1861): 59–93, 79.

12 *Bizottmányi Jelentés a Tudom. kézikönyvek ügyében*, Pest, 1859. dec. 10., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: MTA KIK, Kt, RAL) 550/59.

szettudományos kézikönyveket. A Hölgyalapítvány és az MTA pénzügyi tőkéje együttesen biztosíthatta volna a tervezett kézikönyvek kiadását, azonban a kiírt pályázatok egyre inkább eredménytelenek maradtak, amely mögött egy újabb probléma is feltárult: nem voltak elegenden a kézikönyvekkel támogatni kívánt tudományterületekhez értő és az eredményeiket a szélesebb közönség számára készülő tudományos ismeretterjesztő könyvekben közreadni kész tudósok. Egyrészt a díjat a hölgyek az akadémikusok jutalmazására akarták korlátozni, melyet ők visszautasítottak, mondván, olyan munkáért nem akarnak plusz jutalmat kapni, amelyet hivatali kötelességük ellátni.¹³ A jutalom elviekben nyílt volt, viszont a kevés számú győztes között zömében olyanokat találunk, akik a díj elnyerésekor nem voltak a tudós testület tagjai; ez utalhatott az akadémikusok szándékos távolmaradására, intézményen kívüliek számára is megadva a lehetőséget a pályadíjak elnyerésére.¹⁴ Természetesen praktikus indokok is vezethették őket, hiszen a tudományos ismeretterjesztő kézikönyvek megírása akár a saját kutatási területük művelésétől is elvonhatta volna a figyelmüket. Másrészt a díj keretében meghirdetett nyílt pályázatokon indulók többsége nem rendelkezett megfelelő felkészültséggel, aminek köszönhetően a pályázók zöme alacsony tudományos és nyelvi színvonallal rendelkező munkákat nyújtott be. Harmadrészt az Akadémia ragaszkodott a díj létrehozásakor kialakított tematikához, és nem igazították hozzá

13 FEKETE Norbert, „Hölgyjutalom: Az Akadémia tudománypopularizációt szolgáló pályadíjának története”, in *Műfordítás és más extrém sportok: Írások Kappanyos András 60. születésnapjára*, szerk. FÖLDES Györgyi, MAJOR Ágnes és SZÉNÁSI Zoltán, 385–395 (Budapest: Reciti, 2022).

14 FEKETE Gézáne, *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai: 1859–1900*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 36 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 2000), 15–23; FEKETE Gézáne, *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1975).

az igényeiket a realitásokhoz, melyet jól mutat, hogy több sikertelen pályázati kiírást évekig újrահirdettek. Összességében, a tudományos kézikönyvek előállítását nyílt pályázatok útján nem lehetett eredményesen végrehajtani, ehelyett a szakkönyveket az Akadémiának megbízásos úton kell megíratnia, s a maga könyvkiadói stratégiáját is ehhez kellett igazítania.¹⁵

Az MTA könyvkiadásának szervezeti struktúrája korszerűtlennek számított. A területnek nem volt felelőse az intézményen belül, hanem több részleg is foglalkozott vele. Ezek egyike volt a Titoknoki, majd az 1869-es új Alapszabály értelmében a Főtitkári Hivatal, amelynek fő feladata az Akadémia napi operatív irányítása volt. A Hivatal profiljából adódóan a titoknok, majd 1870-től érvényes megnevezéssel a főtitkár, valamint a munkáját támogató irodai személyzet a túlterheltség miatt a könyvkiadással kapcsolatos munkákat nem tudta hatékonyan elvégezni.¹⁶ A fennálló állapotokon az 1865-ben létrehozott Könyvtári Bizottság sem segített érdemben, annak ellenére, hogy 1866-tól könyvkiadási problémákkal is foglalkozott. A Toldy Ferenc vezette állandó akadémiai bizottság feladata a társaság könyvtárának létrehozása, fenntartása, működtetése és gyarapítása volt, s ehhez a kiadói tevékenység nem tartozott szorosan hozzá. Ennek ellenére ők szervezték meg az Akadémia kiadói tevékenységét és az ahhoz kapcsolódó marketinget, mely elsősorban a művek folyóiratokban történő hirdetését és ismertetését jelentette.¹⁷ Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a kiadói munkára hatást gyakoroltak a tudományos osztályok és az önálló költségvetéssel rendelkező, főként társadalom- és bölcsészettudományi terü-

15 FEKETE, „Hölgyjuttalom...”, 391–394.

16 GÁBORI KOVÁCS, „Arany...”, 357.

17 SZÁNTÓ, *Fejezetek ...*, 15.

letekkel foglalkozó állandó bizottságok is, melyek nagy mennyiségű kiadványt jelentettek meg.¹⁸ Az állandó bizottságok létrehozása a neoabszolutizmus időszakához köthető, amikor az Akadémia működése korlátozva volt, és a bizottságok elsődleges szerepe a hazai tudományterületek hiányainak pótlása volt. Az 1869-es Alapszabályban biztosították, hogy a tudományos osztályok és a bizottságok milyen jogkörökkel és költségvetéssel rendelkeznek. Meghatározták, hogy milyen kiadványokat adnak ki, milyen témakörökben, továbbá önálló tudományos művek elkészítésére vagy fordítására kérhettek fel kutatókat.¹⁹ Végül jelentősen befolyásolta a könyvkiadást az Akadémia pénzügyei feletti ellenőrzést végző Igazgató Tanács is.²⁰ Ahhoz, hogy az Akadémia be tudja tölteni vállalt célkitűzéseit, a helyzet mielőbbi tisztázása mindinkább szükségessé vált.

Csengery Antal és az akadémiai szakkönyvkiadás helyzetének rendezése 1862–1872

Az akadémiai könyvkiadás problémáinak megoldására Csengery Antal vállalkozott, aki páratlan szervezőképességekkel, jó kapcsolati hálóval és szerteágazó ismeretekkel rendelkezett, illetve az „irodalmi Deák-párt” tagjaként a testületen belül is egyre erősebben érvényesült a befolyása a kiegyezés előtti években.²¹ Csengeryt 1847-ben levelező, majd 1858-ban

18 VOIT Krisztina, „Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdései a múltban”, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 32, 1–2. sz. (1981): 23–33, 23.

19 FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai* 70 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1974), 3–6.

20 Uo., 6.

21 SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulá-*

rendes taggá választották, s ezzel párhuzamosan akadémiai jegyző is lett, amely a társaság negyedik legbefolyásosabb tisztségét jelentette.²² Csengery 1866-ban Arany János titoknok mellett volt akadémiai jegyző, de elfoglaltságai miatt ebben az évben erről lemondott.²³ Háttérbe vonulása azonban csak látszólagosnak tekinthető, hiszen komoly szerepet vitt az új titoknok mellett az 1869-es *Alapszabály* kidolgozásában, melynek értelmében az Akadémia feladatai között nem csak a tudományok művelését, hanem terjesztését is deklarálták.²⁴ Csengery igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy ezek a célok megvalósuljanak, ezért 1870-ben az új *Alapszabály* értelmében igazgatótanácsi taggá választatta magát, így első nem arisztokrata tagként befolyást gyakorolt a testület pénzügyeire is. Egyrészt akadémiai tapasztalatai alapján tisztában volt vele, hogy mire van szükség az MTA céljainak megvalósulásához, másrészt a Földhitelintézet második embe-
reként komoly gazdasági tapasztalatokkal is rendelkezett.²⁵ 1871-ben akadémiai befolyása tovább növekedett, amikor másodelnökké választották. Mivel gróf Lónyay Menyhért elnököt lekötötték miniszteri teendői, ezért a testület tényleges irányítása Csengeryre maradt. A másodelnököt szakmai elkötelezettsége, jártassága és szervezőtehetsége alkalmassá tette arra, hogy racionalizálja, megszervezze és rentábilissá tegye a társaság könyvkiadását.²⁶

Csengery a könyvkiadás hatékonyságának növeléséhez történő első hozzájárulása az volt, hogy részt vett abban az

sában *Világos után*. (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 204–209, 274–288.

22 SZÁNTÓ György Tibor, *Csengery Antal*, A múlt magyar tudósai (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 109–113.

23 GÁBORI KOVÁCS, „Arany...”, 359.

24 SZÁNTÓ, *Csengery...*, 117.

25 SAMU NAGY Dániel, *A háttérember: Csengery Antal politikai és közéleti pályája*, Országgyűlési értekezések (Budapest: Országház Könyvkiadó, 2022), 491.

26 Uo., 490.

akadémiai bizottságban, amelyet a testület a könyvkiadási- és értékesítési problémáinak rendezésére hívott össze 1862. április 14-én.²⁷ A bizottság feltárta a könyvkiadás nehézségeit, és igyekezett azokra megoldásokat találni. A közzétett jelentés a bizottsági tagok véleményének összegzése, amelyből nem derül ki konkrétan, hogy Csengery milyen észrevételekkel árnyalta annak végleges formáját, de könyvszakmai, kiadói és szerkesztői tapasztalatai minden bizonnyal komoly súllyal estek latba a végleges verzió kialakításakor.

A bizottság tisztázta és feltérképezte a kiadással kapcsolatos feladatokat és felelősségi köröket, megállapítva, hogy az Akadémia kiadványainak (folyóiratok, évkönyvek, a bizottságok és tudományos osztályok munkái, díjnyertes munkák, megbízás által megrendelt művek) mindenkor felelős szerkesztője a titoknok. Mivel a kiadványok útja nem volt tisztázva, ezért Csengeryék felvázolták azt a szerkesztőtől a könyvespolcig. A magánkönyvkiadók felelőssége volt a könyvek elkészültéről értesíteni a Titoknoki Hivatalt, intézni a kiadványok kötetését, a könyvekről nyilvántartást vezetni és az országos terjesztésről gondoskodni. A Titoknoki Hivatal feladata volt a könyvárusok értesítése a könyvek átvételéről, az új könyvek és költségeik összeírása, a tiszteletpéldányok utalványozása, a számlák kiállítása és az írói díjak felvételének ellenőrzése. A titoknok és a szerkesztő (titoknok) aláírásával jegyzett dokumentum alapján teljesíthette a kifizetéseket a Pénztári Hivatal.²⁸

A bizottság javaslatokat fogalmazott meg a marketing javítására is. Ez egyrészt a könyvek reklámozását jelentette az ún. akadémiai könyvárus – vagyis a testület kiadványait bizomá-

27 A könyvkiadási ügy rendezésére kiküldött bizottság jelentése, Pest, 1862. júl. 1., MTA KIK, Kt, RAL 412/1862, 1r.

28 Uo., 1r–1v.

nyosi rendszerben (szortiment) értékesítő cég, 1833–1875 között az Eggenberger²⁹ – által a *Pesti Napló*-ban és a *Buchhändlerblatt*-ban.³⁰ Másrészt az Akadémia a folyóirat-szerkesztőket kívánta arra ösztönözni, hogy a kiadványokról ingyen példányokért cserébe írjanak ismertetéseket; harmadrészt a kötetek „borítékán” is hirdetni akarták a többi kiadványt, de sorozatcímek feltüntetése nélkül, ugyanis úgy gondolták, hogy a sok kötetből álló szériák elriaszthatják a vevőket.³¹ A bizottság elvárásként rögzítette, hogy az akadémiai könyv-árus hatékonyan forgalmazza a kiadványokat az ország egész területén. A logisztika kapcsán kiemelték, hogy a könyv-árusok a kiadványok „kezelésében, szétküldésében mentül nagyobb pontossággal és buzgósággal járjanak el”, mert a könyvek értékesítését gyakran a „kezelési rendetlenség és hanyagság csökkentette”.³² Nehézséget jelentett, hogy a „hazai tan- és egyéb intézetek” és az akadémikusok az „új könyveket is ingyen kívánják és kapják”, ezért a testület azt javasolta, hogy csak a régebbi kiadványokhoz juthassanak hozzá előzetes kérvényt követően.³³ A bizottság jelentése a társaság könyvkiadói gyakorlatának részévé vált, amit jól mutat, hogy javaslatait 1863-ban az akadémiai ügyrendbe is beiktatták.³⁴

1865. január 24-én Csengery A *titoknoki hivatal rendezése* című javaslatában részletesen foglalkozott a Titoknoki Hivatal erőforrásait leginkább lekötő könyvkiadás problémáival.³⁵

29 SIMON Melinda, Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 57–59.

30 Uo., 2v.

31 A könyvkiadási ügy rendezésére kiküldött bizottság jelentése, Pest, 1862. júl. 1., MTA KIK, Kt, RAL 412/1862, 1r. Uo., 2v.

32 Uo., 2r–2v.

33 Uo., 2v.

34 „A Magyar Tudományos Akadémia ügyrende”, *Académiai Almanach* 2 (1863): 153–192, 185–192.

35 CSENERGY Antal, *A titoknoki hivatal rendezése*, Pest, 1865. jan. 24., MTA KIK, Kt, RAL, 34/1865, 1r–6v.

Tervezetének fő célkitűzése az volt, hogy: „a titoknok irnoki és kiadói teendői s általában minden, tisztán mechanikus foglalkozás alól fölmentessék”.³⁶ Megállapította, hogy az akadémiai könyvkiadás lassú, a munkafolyamatok nem áttekinthetők, gyakran elkeverednek a könyvek és a kéziratok, illetve a rendszerbe csak a titoknok tud beavatkozni.³⁷ Ennek megváltoztatására javasolta, hogy a munkafolyamat résztvevői táblázatokban vezessék azt, hogy mi, mikor érkezett be hozzájuk, és mit, mikor és kinek küldtek tovább. Csengery tisztázta a kiadással kapcsolatos tisztségeket és feladatköröket is. Konceptiójában hárman feleltek a könyvkiadásért: a főjavítnok, a titoknok és a kiadó. A főjavítnoki pozíció évi legalább 800 Ft-os fizetéssel járt, és hozzá tartozott a kiadói ügyek revíziója: ő vezette a javítnoki kézbesítő könyvet, a javítnoki naplót, továbbá betekinthesett a könyvkötőnél lévő ellenőrzési könyvbe. A nyomtatott munkákból egy példányt ellenőrzésre megkapott. A kiadványok elkészültéről tájékoztatnia kellett a titoknokot, aki értesítette a kiadvány elkészültéről a Pénztári Hivatalt, és rögzítette, hogy az MTA melyik költségvetési forrásából fizetik a megjelenést. A titoknok kötelessége volt vezetni az utalványozási könyvet, melynek összhangban kellett lennie a pénztári könyvekkel. Az ő ellenjegyzése nélkül a tudományos osztályok nem utalványozhattak pénzt a szerzőknek. A titoknok egyszerre ellenőrizte a főjavítnok, illetve a kiadó munkáját. A harmadik felelős pozíció az akadémiai kiadóé volt, amely tisztség szinten 800 Ft-os tiszteletdíjjal járt. A kiadó kötelessége volt vezetni az utalványozási, az iktató, a kiadó- és kézbesítési, valamint a postakönyvet, illetve a cse-reviszonymból származó könyvküldésekből származó kimuta-

³⁶ Uo., 1r.

³⁷ Uo., 1r–1v.

tásokat, továbbá összeírta a bírálatra küldendő munkákat. Ő osztotta ki az írnokok számára a feladatokat és gondoskodott a küldeményekről is.³⁸

A Titoknoki Hivatal Csengery-féle rendezését az MTA elfogadta, és Dessewffy 1865. január 26-án utasította Csengeryt mint jegyzőt és Aranyt mint titoknokot a tervezetben rögzítettek gyakorlati megvalósítására;³⁹ továbbá ugyanezen a napon Sasku Károlyt főjavítnoknak, míg Takács Istvánt kiadónak nevezte ki.⁴⁰ Az 1869-es új Alapszabály értelmében a korábbi Titoknoki Hivatalból Főtitkári Hivatal lett, mely két szervezeti egységből, a Javítnoki és az Írnoki Osztályból állt. Előbbi felelt a nyomdai revízióért, míg az utóbbihoz tartozott a kiadói pozíció.⁴¹ 1870. március 27-i levelében Arany a Főtitkári Hivatalról adott tájékoztatást, melyben kifejtette, hogy Takácsot annyira leterhelték a különböző feladatok, hogy gyakorlatilag rámaradtak a korábban az Írnoki Osztály által vitt kiadói munkák is. A helyzetet súlyosbította, hogy Sasku 1869 nyarán meghalt, és a helyét nem töltötték be, így a Javítnoki Osztály leterheltsége és a kiadó feladatai tovább szaporodtak. Arany Takácsot előléptette főtitkári segéddé, viszont a főjavítnoki pozíciót a testület költségvetési nehézségei miatt nem tudta megfelelő emberrel betölteni.⁴² A hivatalrendezés tehát a könyvkiadással kapcsolatos adminisztrációt átláthatóbbá tette, illetve rögzítette a felelősségi köröket, de önmagában az MTA anyagi nehézségei nem tették lehetővé, hogy

38 Uo., 1v–6r.

39 Gr. Dessewffy Emil Arany Jánosnak (a továbbiakban: Arany) és Csengery Antalnak, Pest, 1865. jan. 26., MTA KIK, Kt, RAL, 34/1865, 6v.

40 „Magyar Tudományos Akadémiai névkönyv”, *Akadémiai Almanach* 5 (1866): 169–200, 200.

41 GÁBORI KOVÁCS, „Arany...”, 357.

42 „Arany Ismeretlennek. 1870. márc. 27.”, in ARANY János, *Összes művei*, kiad. (I–VI:) VOINOVICH Géza, (VII–XVI:) KERESZTURY Dezső, (XVII–XIX:) KOROMPAY H. János, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1951–2015) (A továbbiakban: AJÖM), 14:361–362.

hatékonyan és megfelelő személyzettel működjön, így a könyvkiadással foglalkozó tisztviselők terheik növekedését tapasztalták.

A könyvkiadás szervezeti problémái Csengery működésének köszönhetően részben megoldódtak, viszont a kézikönyvek és a tudománynépszerűsítő kötetek problémája még hátra volt, ezért az 1870. október 31-i összes ülésen Toldy indítványozza a szakkönyvkiadás áldatlan állapotainak megváltoztatását:

[a]z Akadémia találjon módot, mikép terjeszthesse sikeresen a tudományokat hazánkban, magyar tudományos kézikönyvek és más, a tudományokat jelen színvonalukon előadó magyar munkák készíttetése, idegen jeles munkák fordíttatása, és megjelenésük eszközése által. [...] Az [...] indítvány, mely tudományos kézikönyvek s más ily munkák eszközésére vonatkozik, úgy hiszem, indokolásra sem szorul. [...] Indítványom csak az ügynek azonnali kézbevétele-, rendszeres, megszakadás nélküli és lehető kiterjedésben erélyes folytatására céloz. Eddig az jobbára csak papiroson állt.⁴³

Csengery ugyan azonos véleményen volt Toldyval, mégis ügyelt arra, hogy az Akadémián egyre csökkenő befolyással rendelkező egykori titoknokkal mondassa ki az általa is szorgalmazott célt. Ebben Csengery kiegyenlítő személyisége mutatkozott meg, aki jegyzőként nem akart nyíltan konfrontálódni Eötvössel, az Akadémia akkori elnökével, aki inkább a tudományok művelését tartotta a testület feladatának, kevésbé annak terjesztését.⁴⁴ Csengery sikerrel járt, és a testület

43 „Akadémiai összes ülés 1870. október 31-én”, *Akadémiai Értesítő* 4, 15. sz. (1870): 234–245, 238–239.

44 SZANTÓ, Csengery..., 113–115.

elfogadta Toldy indítványát, majd észrevételeinek megvizsgálására bizottság összehívását rendelte el, melynek tagjai a tudományos osztályok három-három tagja és az Akadémia elnöke lett.⁴⁵

A bizottság Csengery elnökletével 1872. január 8-án elkészítette a Könyvkiadó Bizottság első részletes tervezetét: „[a]lakíttassék egy állandó bizottság, mely kizáróan a kézikönyvek kiadásával foglalkozzék, melynek saját ügyrendje és költségvetése legyen, mint az Akadémia többi állandó bizottságainak.”⁴⁶ Ebben meghatározták, hogy a Bizottság a másodelnök, vagyis Csengery közvetlen felügyelete alatt állna, és hivatalból tagja lenne az osztályok által delegált két-két tag, az osztálytitkárok, valamint a főtitkár. A koncepció szerint az osztályoknak a Könyvkiadó Bizottsághoz kell beterjeszteniük a kiadandó munkák tervére és az író személyére vonatkozó elképzeléseiket, illetve gondoskodniuk kellett a kéziratok bírálatáról. A Bizottság döntött a sorozatokról, a tiszteletdíjakról, illetve koordinálta az osztályok előterjesztéseit és a kiadást. Csengery koncepciójában a kiadói munkálatok fedezetét egyrészt a Hölgyalapítvány fennmaradt része, másrészt az MTA biztosítaná, mely együtt egy olyan alapot alkotna, melyből csupán a kézikönyvek kiadását fedeznék.⁴⁷ Ezzel Csengery gyakorlatilag eldöntötte, hogy a Könyvkiadó Bizottság nem a szélesebb közönség számára fog elsődlegesen tudományszerűsítő könyveket biztosítani, hanem az értelmiségi olvasók számára kívánt megfelelő minőségű, ám olcsó kézikönyveket publikálni. A befogadott munkákat „kiadó könyvtáraknak”

45 „Akadémiai összes ülés 1870. október 31-én...”, 242; „Harminchatodik akadémiai ülés. Összes akad. ülés. 1870. decz. 19-én”, *Akadémiai Értesítő* 4, 17. sz. (1870): 289–292, 289.

46 „Összes ülés. [1872. jan. 22.]”, *Akadémiai Értesítő* 6, 2. sz. (1872): 37–39, 37.

47 Uo., 37.

adták volna el, és az MTA csak azokat a köteteket adta volna ki saját maga, melyek iránt a vállalkozók nem mutattak érdeklődést. A befolyt pénzeszeget újabb kiadványok megjelentetésére fordították volna.⁴⁸ Az új bizottság létrehozását Csengery az 1872. január 22-i összes ülés alkalmával indítványozta, melyet a tudós testület elfogadott, így megkezdhette működését a Könyvkiadó Bizottság.⁴⁹

A Könyvkiadó Bizottság célkitűzései, szervezeti struktúrája és működésrendje

A Könyvkiadó Bizottság 1872. március 3-án tartotta alakuló ülését, melyen Csengery elnökölt, a jegyzőkönyvet Arany vezette.⁵⁰ A létrejövő bizottság feladatkörét a következőkben jelték ki: „magyar tudományos kézi könyvek és más a tudományokat jelen színvonalukon előadó magyar munkák készíttetése, idegen jeles munkák fordítása és megjelenésök eszközlése által a tudományos ismereteknek terjesztését hazánkban előmozdítani.”⁵¹ A Könyvkiadó Bizottság nem jutalmazó szervezatként működött, ezért nem is tűzött ki jutalomtétteleket.⁵² A Bizottság céljai megvalósítása érdekében szükségesnek tartotta felmérni, hogy mely tudományterületeken mutatkoznak hiányosságok a kézikönyvek terén (ennek megállapítását a tudományos osztályokra bízta).⁵³ Csengery és a Bizottság számára elsődleges szempont volt a könyvek ol-

48 Uo., 38.

49 Uo., 38.

50 SZANTÓ, *Fejezetek* ..., 16.

51 Jelentés, Budapest, 1874. ápr. 22., biz. jegyz. Fraknói Vilmos, MTA KIK, Kt, K 1213 1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1282/1874, 1r–2v.

52 Uo.

53 Pl.: Kivonat a II osztály 1872 március 5-én tartott értekezletének jegyzőkönyvéből, MTA KIK, Kt, RAL 242/1872, 1r–2v.

csósága, hiszen az Akadémia így valósíthatta meg a tudományterjesztésre vonatkozó céljait.⁵⁴

A Bizottság az MTA állandó bizottságaihoz hasonlóan jegyzővel, előadóval, elnökkel, valamint tagokkal is rendelkezett, akik az Akadémia ügyrendje szerint: a tudós testület elnöke, másodelnöke, a főtítkár, a tudományos osztályok elnökei és titkárai, valamint az osztályok által a nagygyűlésen három évre választott két-két akadémiai tag volt. A Bizottság elnökei általában az Akadémia elnökei, míg előadói a főtítkárai voltak. Az 1872-es alapítástól Csengery mint másodelnök töltötte be a Könyvkiadó Bizottság elnöki pozícióját egészen 1880-as haláláig.⁵⁵ Látható, hogy tagjait tekintve a Bizottság a tudós testület legrangosabb állandó bizottságai közé tartozott. A legfontosabb tisztsége az előadó volt, akinek feladata volt az ülések között intézni a testület ügyeit, amiért az akadémiai honoráriumon felül további 400 Ft-os jövedelmet kapott.⁵⁶ Az előadói pozíció kapcsolati háló kiépítésére is alkalmat kínált, hiszen az akadémikusok közvetlen kapcsolatban álltak vele, ami a tisztségválasztások alkalmával fontos körülménynek számított. Fraknói Vilmos valószínűleg előadói pozíciójának köszönhetette, hogy 1879-ben főtítkárrá választották.⁵⁷

Csengery az alakuló ülésen felvetette, hogy az Akadémián kívül más szervezetek is képviseltessék magukat a Bizottságban. Erre először 1872-ben került sor, amikor engedélyezték, hogy a Természettudományi Társulat egy tagot delegálhat a Bizottságba.⁵⁸ Ezzel egy külső tudományos testület nyert kép-

⁵⁴ SZÁNTÓ, *Fejezetek* ..., 16–17.

⁵⁵ FRÁTERNÉ, *A Magyar* ..., 44

⁵⁶ „Igazgatósági ülés. 1875. jan. 24.”, *Akadémiai Értesítő* 9, 2. sz. (1875):11–20. 15.

⁵⁷ SZÁNTÓ, *Fejezetek* ..., 19–20.

⁵⁸ Szily Kálmán a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségéhez, Pest, 1872. máj. 6., MTA KIK, Kt, K 1213 I. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 445/1872, 1r–2v.

viseletet az Akadémia egyik belső, állandó testületében. A lépéssel gyakorlatilag a Bizottság elindult abba az irányba, hogy a teljes hazai tudományos szférát lefedő, a szakkönyvkiadást érdemben meghatározó ernyőszervezetté váljon. 1874-ben a Bizottság a Természettudományi Társulat tagdelegálási jogát olyan szervezetekre is kiterjesztette, amelyek a „tudományos ismereteknek kézikönyvek kiadása által való terjesztését feladatuknak ismerik”, mint a Kisfaludy Társaság, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat, a Budapesti Királyi Orvosegylet, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet.⁵⁹ A koncepciót az 1872. március 26-i összes ülés is jóváhagyta.⁶⁰

A rendszeresen ülésező Könyvkiadó Bizottság felelt az akadémiai szakkönyvkiadás stratégiai tervezéséért. Üléseiken átbeszélték a sorozatok és a kiadványok ügyeit, megtervezték a beavatkozásokat, szükség szerint módosították a könyvkiadásra vonatkozó terveket. Ennek keretében a Bizottság megszervezte a könyvek megvalósulásához kapcsolódó előkészítő munkákat: a beérkezett műveket véleményeztették, szükség esetén korrektúráztatták, döntöttek az akadémikusok által fordításra ajánlott művek kiadásáról, a megjelentetéshez kapcsolódó javaslatokat az üléseken felolvasták, azokat is véleményezték, és döntöttek arról, hogy melyik sorozatban és milyen határidővel jöhetnek ki a kötetek. A művek megjelentetését hároméves ciklusokban képzeltek el, előre meghatározva a publikálandó kiadványokat. A ciklusok kötöttsége miatt az akadémikusok ajánlásait nem minden esetben fogad-

59 Jelentés, Budapest, 1874. ápr. 22., biz. jegyz. Fraknói Vilmos, MTA KIK, Kt, K 12131. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1282/1874, 1r–2v.

60 „Tizenharmadik akadémiai ülés. Összes ülés. 1872. márcz. 26-án.”, *Akadémiai Értesítő* 6, 6. sz. (1872): 107–110. 107–108.

ták el, aminek többnyire az volt az oka, hogy a folyamatban lévő sorozatokat kívánták befejezni.⁶¹

Könyvkiadási tevékenység a magánkiadóktól a saját kiadóvállalatig

Az Akadémia és megalapítását követően a Könyvkiadó Bizottság is folyamatos konfliktusban állt a magánkiadókkal.⁶² A feszültség forrása az Akadémia és a vállalkozók eltérő célrendszerből következett. A Bizottság a tudomány terjesztésének minél hatékonyabb megvalósítását tűzte ki maga elé, és az ebből származó hasznot, bár korántsem volt mellékes a rentabilitás biztosítása érdekében, kevésbé tartották fontosnak. Ezzel szemben a kiadók a profitmaximalizálásban voltak érdekeltek. Számoltak azzal, hogy az Akadémia kiadványai szűkebb közönséget céloznak meg, de a nagyobb üzleti kockázatot ellentételezte, hogy a testület közleményei nagy mennyiségű, sokrétű és rendszeresen megjelenő kiadványportfóliót jelentettek, másrészt az Akadémia megrendeléseinek teljesítése jelentős presztízzsel is bírt, mivel a kiadók a társadalom előtt olyan vállalkozásként tudták magukat feltüntetni, mint amelyek nemcsak a tudós társaság céljainak megvalósulását, hanem általa a nemzet ügyét is támogatják. Ez a kettősség jelenik meg az Akadémia kiadványainak kiadási jogaira pályázó Emich Gusztáv 1864-es levelében is: „a hölgyek díját nyert pályamunkákból, minden kötetből 50-50 példányt bocsátottam

61 A Könyvkiadó Bizottság ülése Csengery Antal lev. elnök elnöklete alatt, [1877?], 1r-2v in A Könyvkiadó Bizottság jegyzőkönyvei 1877-1899, MTA KIK, Kt, RAL, K 1561.

62 SZÁNTÓ, *Fejezetek ...*, 8.

át ingyen, kiosztásra, a mi nálam tetemes összeget képez.”⁶³ A könyvkiadó vállalkozó tehát hajlandó adakozni a tudomány ügyéért, még ha ezt nem is önzetlenül teszi. Ebből a szemszög-ből a jótékonykodás sokkal inkább befektetésként értelmezhető, amely megalapozhatja az akadémiai kiadványok kiadási jogának elnyerését.

Csengeryék reformjai értelmében az akadémiai könyvkiadást a Titoknoki, majd a Főtitkári Hivatal irányította, viszont a kiadókkal kötött szerződések nem szabályozták központi-lag, így elsősorban az előnyös árajánlatok határozták meg, hogy mely vállalkozással dolgoztattak. A könyvkiadás terén először a Trattner-Károlyi cég, majd a későbbiekben Emich és Ráth Mór nyerte el leggyakrabban az akadémiai kiadványok kiadási jogait.⁶⁴ A Könyvkiadó Bizottság kezdetben szintén Ráth cégével dolgoztatott, még hozzá oly módon, hogy a szerzői és a fordítói tiszteletdíjakat a Bizottság megelőlegezte, míg a vállalkozó beleegyezett abba, hogy a kiadványok jövedelméből vissza fogja téríteni az előleget. Ezt a gyakorlatban azonban oly módon kívánta teljesíteni, hogy az el nem kelt példányokat engedte volna át az Akadémiának, amely a tesztület számára elfogadhatatlan volt.⁶⁵ További nehézséget jelentett, hogy Ráthnak nem voltak hazai nyomdái, hanem külföldön végeztette el a munkákat, amely jelentősen megnövelte a teljesítési határidőket.⁶⁶ 1874. október 22-én a Bizottság felmondta a Ráthtal kötött megállapodást, és arról határozott, hogy a vállalkozó által megkezdett, de be nem

63 Emich Gusztáv az MTA elnökségének, Pest, 1864. márc. 5., MTA KIK, Kt, RAL, 620/1864, 2r.

64 VOIT, „Az akadémiai...”, 23–24.

65 [NÉVTELENÜL], „A m. t. Akadémia Könyvkiadó-Vállalata”, *Akadémiai Értesítő* 1, 2. sz. (1891): S30–S41, S34.

66 VOIT, „Az akadémiai...”, 24–25.

fejezett könyvsorozatokot a Franklin Társulat fogja átvenni.⁶⁷ Ugyanezen az ülésen Csengery megállapította, hogy eddig „áldozatokat az Akadémia nem annyira az olvasó közönség, mint inkább a kiadók javára hozná”, mely helyett indítványozza, hogy „a bizottság ezentúl önmaga eszközölje a tőle megrendelt munkák kinyomatását és közrebocsátását”.⁶⁸ Ez értelemszerűen a piaci érdekeiket előtérbe állító, de kifogásolható szolgáltatásokat nyújtó kiadókkal való szakítást jelentette, és megfogalmazta a Bizottság törekvését a „közönség igényeinek megfelelő”, önálló Könyvkiadó Vállalat megindítására.⁶⁹ Csengery a részletek kidolgozására albizottságot szervezett, mely 1875. január 6-án megállapodott abban, hogy a kiadványokat kedvezményes áron biztosítják a közönség számára, illetve felvázolta a tervezett sorozatokat (történettudományi, irodalmi, állam- és jogtudományi) valamint az előfizetéses rendszeren alapuló terjesztési stratégiát.⁷⁰

A Könyvkiadó Vállalat részletes tervét Csengery 1875. január 24-én terjesztette az Igazgató Tanács elé. Beszédében hangsúlyozta, hogy az új szervezeti egység a tudományterjesztés céljának csak úgy tud megfelelni, hogy ha „a tudományos munkák lehetőleg olcsó áron adatnak”. Csengery kiemeli, hogy Nyugaton a kiadványok olcsóságát főleg az „olvasó közönség nagy száma” teszi lehetővé, de a hazai közönség, vagyis „a tanáraink, tanítóink, tanuló ifjúságunk nagyobb részének s általában középrendünk műveltebb részének korlátozott anyagi ereje” van, ezért az áldozatot az Akadémiának kell meghoznia. A tudós testületnek „le kell mondania azon kilátásról, hogy

67 „A m. t...”, 535.

68 Uo., 534.

69 Jelentés, [1875], MTA KIK, Kt, K 1213 1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1422/1875, 1r.

70 „A m. t...”, 535–536.

kiadói költségeit kiadásainak jövedelméből fedezze”, ami amúgy is elvárható tőle, mivel így tudja meghálálni azt az „áldozatot, a mit a tőkében [vagyis az Akadémia felállítására és működtetésére szánt pénzüsszegekkel – F. N.] hozott és hoz a nemzet”, így lesz képes azt „részben legalább kamatokban visszaadni”.⁷¹

Csengery az olcsó tudomány népszerűsítő könyvek kiadását a felállítandó Könyvkiadó Vállalat legfőbb feladatának tartotta. Erre a kiadói megfontolásra hozza fel példaként az 1873-ban Berlinben alapított *Allgemeiner Verein für Deutsche Literatur* elnevezésű egyletet.⁷² Az egyesületet Heinrich Albert Hofmann berlini kiadó és könyvkereskedő és egy kuratórium irányította, ugyanakkor védnökként magas rangú személyeket (Károly Sándor szász-weimar-eisenachi nagyherceget és György porosz herceget) is megnyertek.⁷³ A *Verein* a könyvkiadással és könyvterjesztéssel egyaránt foglalkozó könyvklubok (*book sales club*, *Buchgemeinschaft*) egyik 19. századi előfutárának tekinthető.⁷⁴ A szervezet kiadványaihoz csak a tagok juthattak hozzá, éves tagsági díj ellenében. Az egylet határozta meg a kiadandó könyvek körét, így a tagoknak nem volt lehetőségük szabadon választani a kiadványok közül, viszont a könyvek postázását az egyesület állta.⁷⁵ Az évszázados múltra visszatekintő előfizetési rendszer átvétele a könyvklubok gyakorlatába lehetővé tette a kiadványok árának leszorítását, mivel biztosította a kiadáshoz szükséges tő-

71 „Igazgatósági ülés. 1875. jan. 24.”, *Akadémiai Értesítő* 9, 2. sz. (1875): 11–20, 17.

72 Uo.

73 Reinhard WITTMANN, *Buchmarkt und Lektüre im 18. Und 19. Jahrhundert: Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*, Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literature 6 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1982), 132.

74 Corinna NORRICK-RÜHL, *Book Clubs and Book Commerce*, Reihentitel: Elements in Publishing and Book Culture (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 5.

75 „Statut des Allgemeinen Vereins für deutsche Literatur”, in Friedrich Martin VON BODENSTEDT, *Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's: Neues Liederbuch mit Prolog* (Berlin: Hofmann & Comp., 1874): [1–2].

két, csökkentette a kiadási kockázatokat, és függetlenítette a könyvkiadást a könyvterjesztő infrastruktúrától.⁷⁶ A *Verein* kezdetben jelentős sikereket ért el, amelyet jól mutat, hogy az első évben már 2360 előfizetőjük volt. Kiadványaik között egyaránt megtalálhatók voltak a szépirodalmi vagy a népszerű tudományos ismeretterjesztő művek is.⁷⁷ A német egyesület eredményes kiadói gyakorlata példát adott arra, hogy a hasonló kiadványprofillal rendelkező Akadémia erre a gyakorlatra építse saját kézikönyveinek kiadását. Az Igazgató Tanács előtt azonban Csengery nem tett említést a hasonló megoldásokkal kísérletező hazai szakmai szervezetekről, mint az 1862-ben alapított Magyar Orvosi Könyvkiadó Társaságról vagy a Természettudományi Társulat által 1870-ben létrehozott Természettudományi Könyvkiadó Vállalatról. Ezek a hazai szakkönyvkiadás nehézségeit szintén előfizető tagok toborzásával kívánták enyhíteni, és a befizetett tagdíjak segítségével finanszírozták a munkájukhoz nélkülözhetetlen szakirodalom lefordítását, megíratását és kiadását. Az általuk megjelentetett könyvek csak a tagok számára voltak elérhetőek, kereskedelmi forgalomba nem kerültek.⁷⁸

A német példa által ösztönözve Csengery azt tervezte, hogy a Könyvkiadó Vállalat már 1875-ben három különböző sorozatban, mintegy 200 ív terjedelmű könyvet fog megjelentetni. A tervben a történettudományi esetében 80, az irodalmi, jog- és államtudományi sorozatra nézve 60–60 ívvel számolt, melyekre 4 és 3–3 forint előfizetési díjat határozott meg. A vállalkozás céljaira az Akadémiától 8000 Ft támogatást

76 NORRICK-RÜHL, *Book Clubs* ..., 41–43.

77 WITTMANN, *Buchmarkt* ..., 132–133.

78 WAGNER János, KOVÁCS Sebestyén Endre és MARKUSOVSKY Lajos, „Felszólítás a »Magyar orvosi könyvkiadó társulat« ügyében”, *Orvosi Hetilap*, 1863. aug. 9., 643–645; ω., „A kir. magyar természettudományi társulat”, *Orvosi Hetilap*, 1871. júl. 9., 477.

kért, melyet a későbbiekben ki fognak egészíteni a Könyvkiadó Bizottság által kiadott munkák eladásából származó, valamint a Könyvkiadó Vállalat előfizetéseiből befolyó bevételek. Az új szervezeti egység működéséhez igénybe kívánta venni a „hasznos célból tett Hölgyalapítványt” is. Csengery tervét az Igazgató Tanács helyben hagyta, mellyel gyakorlatilag megalakulhatott a Könyvkiadó Vállalat.⁷⁹

Négy nappal később az első vállalati hirdetés csak kis mértékben tért el attól a verziótól, melyet Csengery az Igazgató Tanács elé terjesztett.⁸⁰ A hirdetményben rögzítették, hogy a tervezett munkák nem kerülnek kereskedelmi forgalomba; azok csak az előfizetők, vagyis a Könyvkiadó Vállalat ún. pártoló tagjai által szerezhetők be. Az előfizetés árát a leendő tagoknak a Vállalathoz bérmentve vagy az első évfolyam átvételekor postai úton kellett befizetni. A további munkákat megjelenésüket követően kötetenként tervezték postán a tagoknak elküldeni. A Vállalat kiadványainak hatékony terjesztését szolgálták az aláírásgyűjtők, akik külön gyűjtőíveket vezettek, s minden, az évfolyam aláírási összegét beküldő tíz pártoló tag után tiszteletpéldányt kaptak.⁸¹ A cél közvetlen kapcsolat megteremtése volt a Vállalat és az olvasók között, ösztönözve a kiadványok széles körű forgalmát. A hirdetmény két legfontosabb, marketingértékkel bíró eredménye a szakkönyvkiadás megvalósítása és rajta keresztül a tudományok terjesztésének támogatása, mely egyben a nemzet érdekeinek pártolását is jelentette, vagyis rendelkezésre állt a tudományos szükség (a szakkönyvek hiánya), illetve az eszme (a tu-

79 „Igazgatósági ülés. 1875. jan. 24...”, 17–18.

80 Aláírási felhívás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalatára, Fraknói Vilmos bizottsági jegyző, Csengery Antal bizottsági elnök, Budapest, 1875. jan. 28., MTA KIK, Kt, K 12131. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1220/1875, 1r–2v.

81 Uo.

domány terjesztése által a nemzet felemelése), melyek olyan ösztönző erőt jelenthettek, amelyek tevékenyen hozzájárulhattak az előfizetői szám növekedéséhez.⁸² A pártoló taggá válás a hagyományos prenumerációhoz képest hosszabb távú elköteleződést jelentett, hiszen az előfizető nemcsak egy kiadvány létrejöttéhez járult hozzá, hanem közvetve a tudományos szakkönyvkiadás és a nemzet felemelésének hosszabb távú programját megvalósító Könyvkiadó Vállalathoz és az Akadémiához is csatlakozott.

A vállalati hirdetményben magyarázatot adtak arra, hogy miért nem publikálnak természettudományi könyveket. A Vállalatot működtető Könyvkiadó Bizottság megítélése szerint az ilyen témájú munkák kiadását a Természettudományi Társulat tökéletesen végzi, ezért nincs szükség konkurens szériára.⁸³ Cserébe viszont az Akadémia felügyelte és évente 2.000 Ft-tal támogatta a Társulatot annak fejében, hogy olcsóbban adja a kiadványait (7 Ft helyett 5 Ft-ért).⁸⁴ A Társulatot azonban nem csak az MTA, de az állam is segélyezte évi 7.000 Ft-tal.⁸⁵ A Társulat a kiadott könyvekről rendszeresen beszámolt a Könyvkiadó Bizottságnak.⁸⁶ Szántó György Tibor megállapítása szerint Csengery és a Vállalat döntése, mellyel csak bölcsészeti- és társadalomtudományi kötetek kiadását szorgalmazták, hosszú távon torzította az MTA tudománypolitikáját, s a társaság a későbbiek során inkább ezeknek a tudo-

82 Vö.: DEMMEL József, „»...ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot«: A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006): 650–676, 651–652.

83 Aláírási felhívás a...

84 Jelentés, [1875], MTA KIK, Kt, K 1213 1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 1422/1875, 1r.

85 SZÁNTÓ, *Fejezetek*..., 9

86 Fodor János a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottságának, Budapest, 1881. okt. 31., MTA KIK, Kt, K 1213 1. Az MTA Könyvkiadó Bizottságának iratai, RAL 302/1880, 1r–2v.

mányoknak a művelésére és támogatására összpontosított.⁸⁷ Csengery döntését ugyanakkor az indokolta, hogy az Akadémia ernyőszervezetként fogja össze a különböző szakmai szervezeteket, és ebben a koncepcióban kontraproduktív lett volna párhuzamos sorozatok indítása, melyek megosztották volna a tudományos szakmai szervezetek erőforrásait is.

A Könyvkiadó Vállalat által kiadott, illetve a többi akadémiai kiadvány bel- és külföldi terjesztésének hatékonyságát növelte az MTA a Könyvkiadó Hivatal 1875-ös felállításával, mely ezen a néven egészen 1883-ig működött a testület székházában.⁸⁸ A könyvkiadás mellett a könyvterjesztés külön terület volt, melyet korábban az Akadémia szintén magánvállalattal, 1833-tól egészen 1875-ig az Eggenberger-céggel végeztetett. Az Eggenberger-cég büszkén viselte az „akadémiai könyvkereskedés” címet, viszont gyakoriak voltak ellene a panaszok, elsősorban a késedelmes szállítás miatt.⁸⁹ A könyvterjesztést célzó 1862-es reformok is arra irányultak, hogy az Eggenbergerrel kapcsolatos problémákat megoldják. Kevés sikerrel, hiszen a cég 1875-ben még az 1872-es évből befolyt összegeket sem fizette meg a társaság felé; a testület az ügy rendezésére ügyvédet kért fel, hogy hajtsa be a vállalat tartozásait 6%-os késedelmi kamattal.⁹⁰ Végül az Akadémia az önálló Könyvkiadó Hivatal felállítása mellett döntött, melyről az Eggenberger-céget Csengery 1874. október 31-én értesítette arról, hogy a könyvtárusnál fellelhető példányokat az év végéig juttassa vissza a tudós testületnek, 1875. áprilisáig pedig pénzügyileg is számoljon el.⁹¹

87 SZANTÓ, Fejezetek ..., 19.

88 Uo., 18.

89 „Arany br. Eötvös Józsefnek, Pest, 1868. jan. 9.”, in AJÖM 14: 251.

90 Ismeretlen Hinka Józsefnek, Budapest, 1877. márc. 27., RAL 260/1877, 1r.

91 „Csengery Antal Hoffmann Alfrédnek és Molnár Jánosnak, Pest, 1874. okt. 31.”, in AJÖM 14: 251.

A Hivatal ügymenetének kidolgozásában Csengery egy általa kiküldött bizottság kapcsán szintén tevékenyen részt vett. A Könyvkiadó Hivatalt a Főtitkári Hivatal alá rendelték, meghatározták az általa vezetendő könyveket (köztük a Könyvkiadó Vállalat aláírási könyvét), és a feladatköreit. A Hivatal vette át a könyvkötőtől az elkészült köteteket és bonyolította a kiadványok bel- és külföldi szállítását. Utóbbi bécsi és lipcsei könyvárusok felé történt, akik az akadémiai kiadványokat bizományosi rendszerben értékesítették. Az Akadémia könyvesboltot is létrehozott a könyvei értékesítésére, ahol az alkalmazott könyvárus feladatai közé tartozott, hogy biztosítsa a tudományos egyesületek könyvtárai számára a hazai és külföldi tudományos intézetektől való könyvrendeléseket, sőt kiadványaikat bizományba is vehette. Munkáját segítő a Főtitkári Hivatalban a könyvek ügyét intéző írnokot áthelyezték mellé.⁹² A Könyvkiadó Hivatal vezetője Knoll Károly lett évi 1.200 Ft-os fizetéssel, melyhez a befolyó haszonból további 400 Ft-ot is kapott.⁹³

A Könyvkiadó Hivatal gyorsan kimagasló eredményeket produkált. Csengery az 1876. január 26-i igazgatósági ülésen már azt emelte ki, hogy az általa értékesített olcsó könyvek jelentik a kiadványokból származó bevételek jelentős részét, mintegy 12.111 Ft-ot, míg a maradék 550 Ft-os bevétel Eggenberger tartozásaiból folyt be.⁹⁴ Ezt alátámasztják az 1875 januárja és 1879 októbere között, vagyis a Csengery-korszak ideje alatt vezetett pénztárkönyv adatai is. Az adatokból látható, hogy a Vállalat könyvei adják a kiadványokból befolyó

92 „Igazgatósági ülés. 1875. ápril 25-én”, *Akadémiai Értesítő* 9, 8. sz. (1875): 130–134, 131–132.

93 SZÁNTÓ, *Fejezetek* ..., 18.

94 Igazgatósági ülés. 1876. jan. 23-án. *Akadémiai Értesítő*. 1876. 10. évf. 2. sz. 19–29.

bevételek 81,3 %-át, míg az MTA ún. „rendes kiadványai” mindössze 18,7%-ot érnek el (1. táblázat).⁹⁵ Ez alapján megálapítható, hogy a Csengery által kezdeményezett reformok sikeresek voltak, és rövid időn belül teljesítették a velük kapcsolatos elvárásokat, amennyiben a tudományok terjesztése és az értékesített kiadványokból származó bevétel között korrelációt feltételezünk.

Év	Az MTA rendes kiadványokból	A Könyvkiadó Vállalat kiadványaiból	Kiadványokból összesen
1875	1865,36	12 075,48	13 940,84
1876	3660,33	16 850,24	20 510,57
1877	4416,65	15 880,06	20 296,71
1878	3389,6	16 311,81	19 701,41
1879	3714,66	13 344,03	17 058,69
Összesen	17 046,6	74 461,62	91 508,22

1. táblázat: Az MTA kiadványaiból származó bevételei

A bevételek mellett a Vállalat pártolói tagságának sorozatonként gyűjtött létszámadatai is a gyors sikereket mutatják, hiszen 1875-ben, alig négy hónappal az első vállalati hirdetmény kiadását követően már jelentékeny érdeklődés volt érzékelhető az első hároméves ciklusra,⁹⁶ mely 1876 márciusára valamelyest még emelkedett is.⁹⁷ A számok egészen Csengery 1880-as haláláig kisebb ingadozást mutattak, viszont az 1880-as években lassú hanyatlás kezdődött, amely az ötödik ciklus

⁹⁵ Könyv-kiadványi Pénztárkönyv 1875. jan.–1879. okt., MTA KIK, Kt, RAL, K 1700.

⁹⁶ Jelentés..., 1r.

⁹⁷ „A m. t...”, 539.

utolsó évére, 1889-re a pártoló tagság számának látványos visszaeséséhez vezetett (2. táblázat).⁹⁸

Év	1875	1876	1889
1. sorozat	1017	1519	555
2. sorozat	819	1222	525
3. sorozat	867	1252	379

2. táblázat: A Könyvkiadó Vállalat pártoló tagságának változásai

A Könyvkiadó Bizottság és a Vállalat legeredményesebb időszaka kétségkívül a Csengery nevével fémjelezett korszak volt, halálát követően az akadémiai tudománynépszerűsítő projekt hanyatlásnak indult. Ennek oka egyrészt Csengery hiánya volt; másrészt viszont az 1880-as évektől kezdve megváltozott a magánkiadók stratégiája (az olcsó, szórakoztató kiadványok felé fordultak); harmadrészt az MTA nem volt hajlandó eredményesebb, a magánszektorban bevett üzleti- és marketingfogások meghonosítására. Ennek ellenére lehetőségeihez képest a tudós testület igyekezett a változásokra reagálni, de reformtörekvéseik nem hozták vissza a Csengery-korszak eredményeit.⁹⁹

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ SZÁNTÓ, *Fejezetek az ...*, 22–24.